

ПЕРЕДУМОВИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ГЕНРІКА ЛІТВІНА

Особливістю монографічного дослідження Генріка Літвіна є зосередження уваги на колонізації польською шляхтою українських земель впродовж XVI – XVII ст. Йому вдалося виявити глибинні причини, що обумовили початок Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, польська історіографія, шляхта.

Особенностью монографического исследования Генрика Литвина является концентрация внимания на колонизации польской шляхтой украинских земель в течение XVI – XVII в. Ему удалось выяснить глубинные причины, которые обусловили начало Освободительной войны украинского народа во главе с Богданом Хмельницким.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, польская историография, шляхта.

This study's objective was to learn Henrik Litwin's works that were focused on the colonization of the Polish gentry of Ukrainian lands during XVI – XVII c. He was able to understand the reasons of the beginning of the liberation war of Ukrainians led by Bohdan Khmelnytsky.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, Polish historiography, the gentry.

Дослідження національно-визвольної революції українців, що розпочалася під проводом гетьмана Богдана Хмельницького посіло чільне місце в історіографіях багатьох народів і, зокрема, у польській історіографії [1-9]. Події цього революційного періоду в різні часи польські дослідники називали: «*бунтом*», «*заколотом*», «*повстанням*», «*війною*», «*революцією*» тощо. Відповідно, й оцінки цих непересічних, за значенням і наслідками, процесів нерідко були діаметрально протилежними. Від різко негативних і навіть брутально образливих висловлювань Францішка Равіти Гавронського [10] до критичних, проте досить зважених, – Януша Качмарчика [11-13]. У цьому є певна закономірність, оскільки історіографічні дослідження переконливо демонструють, що історична наука розвивається, при цьому знаходиться в тісному взаємозв'язку із суспільним життям, всіма детермінуючими його чинниками. Зміни у сфері ідеології, суспільній свідомості та суспільних відносинах, у матеріальній і духовній культурі впливають і на істориків та, відповідно, на результати їх дослідницької праці [14, с. 62]. Важливий імпульс для роз-

витку історичної науки надає діалог різних національних культур, пошук розуміння причин та передумов міжнародних конфліктів.

Праця Генріка Літвіна [15] розкриває соціально-економічні та культурно-історичні підвалини життя українського народу, які обумовили і спричинили національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького*. Автор зазначає, що одним із ключових питань в дослідженні історії Речі Посполитої новітнього періоду є проблема «*польської експансії на Схід*». Теза про рух із метою колонізації просторів земель, що лежали на схід від теренів п'ястівської Польщі, як один із головних рушіїв польської зовнішньої політики, є досить розповсюдженою як в польській, так і в інших національних історіографіях. Вона містить дві складові, так звану білу – «*здобутки польського плуга*», та чорну легенди – «*польська окупація України*». Разом із тим рівень дос-

* Г. Літвін використовує поняття «*війна*», це зумовило використання даного визначення й у назві даної статті.

лідження процесу реалізації цих експансивних намірів, відомих як *«rzeczywisty napływ»* поляків на Україну, знаходився на початковому етапі. Так, єдиним виданням, що ґрунтувалося на систематичному вивченні джерел, була праця Олександра Яблоновського. Генрік Літвін здійснив спробу глибшого за комплексністю аналізу, системністю розгляду передумов та причин даних процесів дослідження.

Хронологічні межі дослідження Генріка Літвіна «Наплив польської шляхти в Україну» охоплюють 1569-1648 роки. Нижня межа не викликала сумнівів, пов'язана із інкорпорацією до «Корони» Волині та решти України, що відкрило початок епохи колонізації «кресів», а також уможливило рух польської шляхти на Схід. Верхня межа – 1648 рік, є відкритим питанням в історії України й Польщі, тим більше, що особливий інтерес становить питання функціонування наддніпрянських і наддністрянських земель у тогочасних суспільних, господарчих і політичних структурах. Окрім того, автор зауважує, що 1648 роком кінчається епоха еволюційних змін та починається час революційних потрясінь, проте процеси проникнення поляків в Україну не припиняються, як і їх впливи на життя українського суспільства.

У Генріка Літвіна виникли певні складнощі із визначенням територіальних меж праці. На його думку, необхідно було зайнятися цілісністю інкорпорованих у 1569 р. земель (за винятком Підляшся) [15, s. 7]. Однак, автор обмежився дослідженням земель київського і брацлавського воєводств, всієї України в значенні XVII ст. Власне на цих територіях у розглядуваний період розвинулася інтенсивна колонізаційна діяльність, й тому Генрік Літвін виділив їх як такі, що потребують першочергового вивчення, зокрема зміни, що сталися у суспільних структурах. На переконання дослідника, Волинь становила скоріше базу ніж мету колонізаційних намірів, і це він обґрунтовує у монографії.

Досліджуючи процес проникнення польської шляхти на Україну, захоплення земель, Генрік Літвін визначив ще одну важливу проблему – кого можна віднести до *«польської шляхти»*? Проте, після опрацювання джерел дане питання виявилось не актуальним, адже доступні йому матеріали змусили оста-

точно відмовитися від раніше запланованого розділу про гербову приналежність магнатів, позбавлених земельної власності, чи то аллодіальної, чи набутої. Автор зосередив увагу на досліджених попередниками державцях, заставниках, посесорах королівських, а також земських, міських урядників. Тут не згадуються представники польської шляхти духовного сану. Безпосередня і економічна експансія католицької церкви становила цілком окрему проблему й, на думку автора, вимагала окремого опрацювання, відповідних джерельних досліджень.

Проте питання «коли?», «де?» і «хто?» виявилось не надміру складними, більш проблематичним стало питання «як?». Найістотніше Генріку Літвіну вдалося те, щоб застосована методика дослідження спричинила не реконструкцію особливостей польських посягань на Україну, а визначила їх співвідношення щодо дій місцевої шляхти чи руської (української) загалом. Він не лише відтворив процес польської експансії на Київщину і Брацлавщину, а й здійснив спробу простежити загальну картину змін в регіоні. Окрім пошуку інформації про фактичне становище, Генрік Літвін намагався довідатися, чи були ті зміни ефектом природних суспільних перемін, чи наслідком планових дій державної адміністрації – іншими словами знайти відповідь на питання – чи наплив «ляхів» був ефектом спеціальної політики колонізації кресів.

У цій ситуації дослідник змушений був звернутися до статистичних джерел. Вивчення відповідних збірок, що містили статистичні дані є характерною рисою його монографії. Аналіз інформації, поданої урядниками на українських землях, переконав його в тому, що експансія на українські землі стала наслідком політики центральної адміністрації – королівської, так і інтуїтивного й продуманого підходу польської шляхти по визискуванню інтелектуальних і матеріальних «багатств» України. Такий ефект гарантувала роздача королем кресів. Другу групу утворили тримачі багатств королівського домену на цих теренах.

Особливу увагу Генрік Літвін приділив відтворенню стосунків щодо земельної власності та на утримувачах аллодіальної власності над Дніпром та Дністром. Формування

такої форми власності, на його думку, стало наслідком взаємин між представниками держави і користувачами заставленої власності. За твердженням автора [15, s. 8], порівняння результатів по всіх напрямках колонізації шляхтою українських земель дозволяє визначити конкретний розмір напливу польської шляхти на Україну, її значення на тих теренах, характер того суспільного явища, методи діяльності державної адміністрації. Генрік Літвін активно використав друковані матеріали «*Rewizje. Lustracje. Ukraina*» («Ревізії. Люстрації. Україна»), а також Архіву скарбу коронного.

На переконання Генріка Літвіна, перші представники польської шляхти з'явилися в Україні ще перед 1569 роком, але то були поодинокі випадки. Інкорпорація українських теренів до Корони змінила формально-правні можливості потенційних здобувачів кресових земель, але не викликала безпосередніх практичних наслідків. Тільки у 80-х і 90-х роках XVI ст. тут розпочалася обдуманна й планова колонізаційна діяльність. Її піонерами були волинські князі, які організували першу фазу напливу коронної шляхти. Мала вона характер зародкової міграції [15, s. 160].

У той самий час «пригадала» про «польські» окраїни королівська канцелярія. Стефан Баторій зміцнив активізацію колонізаційного руху шляхом надання земель для низки службових осіб – військових, найчастіше поляків. Подібна політика збереглася в перші роки правління Зигмунда III. Виділення невеликих наділів для вихідців із військових та середньої і дрібної шляхти не принесло однак сподіваного ефекту, як й дарування «навечно» пустель і степів. Обдаровані не мали відповідних економічних можливостей, аби зайнятися працею безпосередньо, тим більше, що змушені були працювати на своїх загальних теренах. У тій ситуації більшість дарувань не була реалізована на практиці, а даровані землі відступлено руським (українським) магнатам.

У середовищі польських можновладців експансія України була тоді мало популярна. Тільки Замоїський проникнув на Брацлавщину з осередком у Шаргороді. Також під Києвом і Брацлавом, в особливих випадках, з'являлася польська посесійна шляхта. До кінця XVI ст. рух із Корони до кресів був

досить обмеженим. Більшість незначної групи «ляхів»-власників над Дніпром і Бугом становили ставлеників волинських князів.

Істотні зміни принесло тільки XVII століття, коли за Зигмунда III змінилася тогочасна політика дарування. Він великі багатства домену надавав магнатським представникам, старій – руській та польській, як і новій – власній креатурі. Про ефективність тих привілеїв свідчить переселенський рух. Колонізаційні заходи одночасно здійснювали волинські князі у своїх приватних маєтках. Економічний поступ земель України спричинив зростання зацікавленості даним напрямом господарчої експансії. Його наслідком була поява нових польських магнатських маєтків на Брацлавщині.

Незалежно від того, чи зростала кількість польської посесійної шляхти, «наплив» був у значній мірі наслідком повільного зростання шляхетного суспільства Корони і України. Щораз більші родинні зв'язки між мешканцями тих земель призводили до упадкування частини багатств [15, s. 161]. Збільшення переселенського руху в перше двадцятиріччя XVII ст. витворило, як наслідок, характерну для кресів форму господарювання в багатьох сільських маєтках. Дух часу обумовив розгортання колонізації. Вимагало це однак і значних капіталовкладень, щоб їх зробити, власники наділів віддавали частину загосподарьованих багатств державі (короткотерміново), чи в заставу.

У третій та четвертій декаді XVII сторіччя ці започатковані раніше процеси продовжувалися. Зростали позиції польських магнатів на Брацлавщині. Спадок по вимерлих Острозьких впровадив нові коронні роди на землях Київщини. Не зупинило це, однак, можливостей волинських князів. Навіть по смерті останнього зі Збараських, їх економічний потенціал на Україні перевищував можливості польських можновладців.

Ключовою подією, що обумовлювала роздавання українських багатств, було винагороджування заслужених вояків. У даній ситуації «національна» структура тримачів земель домену була простим віддзеркаленням складу офіцерських кадрів розквартированих військ [15, s. 162]. Ця тенденція була характерною останньому десятиліттю

досліджуваного Г. Літвіном періоду. Польська магнатурія на рівні з руською панувала в той період на Брацлавщині. Гегемонія магнатів призупинила навіть наплив середньої і дрібної польської посесіонарної шляхти на ці території. Інакше склалася ситуація на Київщині. Тут можновладство не отримало такої визначальної господарчої переваги над рештою гербової спільноти. Активність місцевої середньої верстви йшла в парі з напливом прибульців із Корони. У 1648 році становили вони вже понад 13 % київських власників земель.

Часи «золотої спокою» на Україні (1638-1648 рр.), на переконання автора монографії, були епохою державців. Близько тридцяти відсотків приватного майна в той період було віддано в оренду. Окрім значної на тому тлі активності місцевої і волинської шляхти, достатньо домінували й поляки.

Напередодні початку національно-визвольної революції, що почалася під про-

водом Богдана Хмельницького, Україна була представлена польськими і руськими магнатами та сповнена боротьбою їх державців. Тільки центральна та північна частина Правобережної Київщини залишалася місцем, де домінувала середня шляхта, подібно як центральна і західна Брацлавщина. Польська спільнота домінувала на економічних кресах завдяки магнатам, політично завдяки нечисленній, але активній посесійній шляхті, в значній мірі дисидентській, врешті й фізично перш за все завдяки зусиллям державців.

Отже, Генрик Літвін один із не багатьох польських дослідників, який зумів подивитися на глибинні причини вибуху національно-визвольної революції українського народу під проводом Богдана Хмельницького. На його переконання вони корінилися в колонізації українських теренів польською шляхтою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dubiecki M. Pole bitwy u Żółtych Wód 1648 r. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydziału Historyczno-Filozoficznego. – Kraków, 1880.
2. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. – Warszawa, 1909.
3. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. –Wydanie nowe. – Kraków : Druk W. L. Anczyca i spółki, 1925.
4. Fraś L. Obrona Zbaraża w r. 1649. – Krakow : Dr. J. Gablankowskiego, 1932.
5. Tomkiewicz W. Kozaczyzna Ukrainna. – Lwow : Wyd. Książek Szkolnych, 1939.
6. Sieradzki J. Ruchy społeczne i ludzkości. – Warszawa : Wyd. Ludowe, 1949.
7. Wielhorski W. Rewolucja kozacka – Bohdan Chmielnicki. Ziemia Ukrainne Rzeczypospolitej // Zarys dziejow. – Londyn, 1959.
8. Serejski M. H. Przeszłość a terażniejszość // Studia i szkice historiograficzne. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965.
9. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Warszawa, 1998.
10. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1906-1909. – T. 1-2.
11. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль-Львів : Друк. Василян, 1996.
12. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988.
13. Kaczmarczyk J. Uгода w Perejaslawiu – konieczność czy wybór // Studia Historyczne. – 1984. – Zesz. 3(106). – S. 414-415.
14. Сінкевич Є. Г. Постать Богдана Хмельницького в польській історіографії кінця XIX – XX століть // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень : Харк. історіогр. зб. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – X., 2003. – Вип. 6. – С. 62-71.
15. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainie. 1569-1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**